

ŠTÚDIE A ČLÁNKY

Neukazovacie druhy zámen ako formálne vetné členy

JÁN KAČALA

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Abstract: The author proceeds from the general meaning of pronouns as a word class and shows how the general (categorical) meaning of individual types of pronouns translates into particular subtypes of pronouns. The author explains different kinds of pronominal meaning. He pays special attention to the occurrence of relative meaning in pronouns with basic indefinite and demonstrative meaning. The findings are based on living linguistic evidence from Slovak literary praxis.

Keywords: pronouns, types of pronouns, relative pronouns, relative meaning of indefinite and demonstrative pronouns, formal sentence article

Pri ukazovacích zámenách sa v slovenskej gramatickej tradícii už ustáilo hovoriť o vlastnej ukazovacej funkcii, ako aj o odkazovacej funkcii tohto druhu zámen. Môžeme sa tu oprieť o autoritatívnu Morfológiu slovenského jazyka z roku 1966, s. 256 n., v ktorej sa pri ukazovacích zámenách spomínajú tri základné funkcie týchto zámen: vlastná ukazovacia, odkazovacia a citová. Na presnejšie rozlíšenie ukazovacej a odkazovacej funkcie zámen

prijímame stanovisko Eugénie Bajzíkovej (1995, s. 39), ktorá v rámci analýzy témy textovej syntaxe určuje ukazovaciu funkciu pri mimotextovom nadväzovaní, kým odkazovaciu funkciu vidí v rámci vnútrotextového nadväzovania. Čiže konkrétne v zloženom súvetí z diela M. Jančovej *Pocítila som ako hlbokú radosť myšlienku, že vnukovia starej tetky Kaučiarovej nemusia už chodiť za šťastím do cudzích krajov, ale nájdú ho tu, doma, uprostred tohto mocného a mladého poľa, za ktorým ona až z krajsveta vrátila sa späť* hovorme pri zámenách *tu* v spojení *tu, doma* a *uprostred tohto poľa* o vlastnej ukazovacej funkcii týchto ukazovacích zámen. Na druhej strane v zloženom súvetí z diela P. Jaroša *Predstavila mi ju, a keď sa dozvedela, že chcem navštíviť Fullovu galériu, potešilo ju to a obidve mladé dámy sa rozhodli, že tam pôjdu so mnou* sa stretáme s dvoma ukazovacími zámenami v odkazovacej funkcii: zámeno *to* odkazuje na obsah predchádzajúcej vedľajšej vety *že chcem navštíviť Fullovu galériu* a zámeno *tam* odkazuje na obsah spojenia *Fullova galéria*.

O odkazovacej funkcii ukazovacích zámen sa vraví najmä v súvetnej časti syntaxe v súvisе so stavbou podradovacích súvetí, v ktorých v rámci nadradenej vety sa vyskytujúce ukazovacie zámeno odkazuje na povahu súvzťažnej podradenej (vedľajšej) vety a tým prijímateľovi umožňuje aj identifikovať jej vetnočlenskú platnosť. Ukazovacie zámená tak utvárajú so zodpovedajúcou spojku alebo vzťahným výrazom ako výrazným signálom podradenej vety, umiestneným na začiatku vedľajšej vety, súvzťažné spájacie výrazy typu *ten – kto, to – že, ten – ktorý, to – ako, dovedy – kým, natoľko – nakoľko, tak – ako, vtedy – keď, pritom – keď, taký – aký, taký – ako* a podobne. Takúto súvzťažnú dvojicu máme zastúpenú v zloženom súvetí z diela D. Chrobáka *Na to som prišiel, aby ste povedali, čo s ním /statkom/, vraví pastier*. V ňom ako súvzťažný spájací výraz platí predložkové spojenie *na to* so spojku *aby*. Súvetie zároveň potvrdzuje, že taký výraz má ako celok z hľadiska výskytu iba potenciálnu povahu, t. j. že takýto odkazovací výraz v rámci nadradenej vety nemá v našom jazyku záväzný výskyt, lebo súvetie platí ako regulárne systémovo utvorené, úplné a zrozumiteľné aj bez neho, t. j. v podobe *Prišiel som, aby ste povedali, čo s ním, vraví pastier*. Napokon odkazovací výraz nie je v uvedenom súvetí zastúpený ani v rámci nadradenej vety *aby ste povedali* vo vzťahu k podradenej vete *čo s ním*. Spomínaný citový význam ukazovacích zámen nie je viazaný na podmienky

súvetného usporiadania danej štruktúry a môžeme ho pozorovať na dvoch príkladoch z diela M. Jančovej: *Tak ty ma čakáš? A tá pluha sa vrátila z rekreácie a povedala mi, že si tam našla druhého! – Kdeže sa tam budete túlať po cudzom svete, veď vám je tu nie zle!*

Treba pokladať za prirodzené, že odkazovacia funkcia má svoje miesto práve pri ukazovacích zámenách, lebo odkazovacia funkcia je veľmi blízka základnej ukazovacej funkcii ukazovacích zámen. Odkazovacia funkcia zámen v rámci podrad'ovacieho súvetia, pri ktorej zámeno v nadradenej vete signalizuje vzťah nadradenej vety so zodpovedajúcou podradenou vetou a zároveň tak naznačuje syntaktickú povahu takejto podradenej vety, táto funkcia sa neobmedzuje na ukazovacie zámená, ktorých príklady sme doteraz uviedli, a je zastúpená aj pri neukazovacích typoch zámen, konkrétne pri neurčitých zámenách a pri všetkých typoch vymedzovacích zámen. Pri neurčitých zámenách o tom svedčí napríklad doklad z diela R. Lichnerovej *Povedzte Ryšavke, že ju ľúbim, lebo každý musí mať niekoho, koho môže milovať, a keby nikoho takého nemal a keby nikoho nemiloval, nemohol by zomrieť*. V ňom takéto súvzťažné spojenie medzi hlavnou vetou a zodpovedajúcou vedľajšou vetou uvádza zámenná dvojica *niekoho – koho*, v ktorej sa na mieste zvyčajného tvaru ukazovacieho zámena s odkazovacou funkciou *toho* vyskytuje neurčité zámeno *niekoho*; o dôvode jeho upotrebenia sa možno nazdávať, že oproti ukazovaciemu zámenu zvyšuje vo vete mieru neurčitosti, ale má zachovanú aj funkciu odkazovania na povahu vedľajšej vety a utvára tak vedno so zámenným tvarom *koho*, stojacim na čele vedľajšej vety, súvzťažný spájací výraz *niekoho – koho*, majúci rovnakú pozíciu v rámci súvetia a plniaci v ňom rovnakú funkciu ako analogický základný súvzťažný výraz *toho – koho*.

O podobnom stave možno hovoriť aj pri vymedzovacích zámenách, a to pri ich obidvoch základných druhoch – kvalitatívnych aj kvantitatívnych. Kvalitatívne sú v odkazovacej funkcii zastúpené obidvoma čiastkovými druhmi – stotožňovacími aj odlišovacími, kvantitatívne sú tiež zastúpené súhrnovými a popieracími zámenami (uvedené členenie aj terminológiu preberáme z Morfológie slovenského jazyka, pozri Ružička a kol., 1966, s. 302). Opätovne to ukážeme rozborom príslušného dokladu, konkrétne z diela A. Chudobu: *Ani na chvíľku si nepripúšťa zmienku o tom, že jeho brat žije. Všetko, čo odlišne rozprávajú o jeho bratovi ostatní, považuje za blud a vý-*

mysly, za zneuc'ovanie bratovej pamiatky. V ňom takéto súvzťahné spojenie medzi hlavnou vetou a zodpovedajúcou vedľajšou vetou identifikujeme pri dvojici *všetko – čo*, v ktorom sa na mieste ukazovacieho zámena *to* používa súhrnové vymedzovacie zámeno *všetko* a to okrem vlastného deixového súhrnového vymedzovacieho významu nadobúda odkazovaciu funkciu a utvára so zámenným tvarom *čo*, stojacim na čele vedľajšej vety, súvzťahný spájací výraz *všetko – čo*. Tento výraz má rovnakú pozíciu v rámci súvetia a plní v ňom rovnakú funkciu ako zodpovedajúci základný súvzťahný výraz *to – čo*. Základný dôvod použitia vymedzovacieho zámena *všetko* v uvedenej pozícii a funkcii možno vidieť v autorskom vyzdvihnutí jeho súhrnového vymedzovacieho významu; autor mal tu zámer zvýrazniť jeho uvedenú významovú stránku na rozdiel od „neutrálneho“ ukazovacieho zámena *to* v danej pozícii a zodpovedajúcej syntaktickej funkcii.

V menšine sú naše doklady, v ktorých v druhej súčasti súvzťahného spojenia zámeno je nahradené spojkou. Takýto spôsob vyjadrenia je často spojený so spájacím výrazom *inšie, iné, inakší, iný – ako, len*, a to spravidla po prísudkovom slovese v zápornej podobe. To naznačuje, že medzi vzťahnými výrazmi na začiatku podradenej vety a spojkami je plynulý prechod a že tieto dva spôsoby vyjadrenia iníciaľovej pozície v podradenej vete navzájom úzko súvisia. Príklady na obsadenie tejto pozície spojkovou súčasťou uvádzame v rámci jednotlivých druhov neurčitých a vymedzovacích zámen v nadradenej vete.

Ako sa ukazuje, využívanie uvedených neurčitých a vymedzovacích zámen v odkazovacej funkcii je v rámci deiktického slovného druhu zámen celkom organické a príčiny náhrady „neutrálnych“ zámen so základným ukazovacím významom v odkazovacej funkcii neurčitými a vymedzovacími zámenami sú vo významovej stránke jazykového stvárnenia danej dorozumievacej situácie. Je zjavné, že takéto využívanie neurčitých a vymedzovacích zámen v odkazovacej funkcii nemožno označiť iba za akési jednotlivé autorské uprednostnenie vybratých zámen namiesto ukazovacích zámen v danej funkcii; toto využívanie má širšie uplatnenie a môžeme povedať, že má systémovú povahu. O tomto širšom uplatnení svedčí aj rozsah využívania jednotlivých neurčitých a vymedzovacích zámen v danej funkcii, ako aj celkový rozsah výskytu takých zámen v tejto funkcii. Ukazujú to aj naše doklady vyexcerpované zo slovenskej literárnej praxe.

Využívanie neurčitých zámen v odkazovacej funkcii v rámci nadradenej vety ilustrujú tieto doklady:

Hej! a vieme my jeden kraj kdesi, / kde nás iste prijmú radi: / pôjdeme, mamko, v slovenské lesy, / v ten svet pekný bujne mladí! (Ján Botto) – Od radu domov vpravo až k hore sa mali postaviť ohrady, aké sa kvôli dobytku stavali na okraji repového poľa, tentoraz kvôli komusi, kto by sa tu mohol objaviť. (R. Lichnerová) – Nezvidelo sa jej, že v ústave Tinschmiedtovej mohol by byť i ktosi, kto by zasluhoval viac pozornosti a úcty ako ona. (M. Figuli) – Našiel sa medzi týmito tu niekto, čo by mu odkryl tvár?! Sňal masku?! (R. Lichnerová) – Povedzte Ryšavke, že ju ľúbim, lebo každý musí mať niekoho, koho môže milovať, a keby nikoho takého nemal a keby nikoho nemiloval, nemohol by zomrieť. (R. Lichnerová) – Odchádza v ňom niekto, kto sa intímne a z prvej ruky vyznal v slovesnej tvorbe i výtvarnom umení. (A. Matuška) – Niektorí vykladači zašli príďaleko v úsilí predstaviť ju ako niekoho, kto je čo najmenej závislý, ako niekoho, kto spadol akoby z neba. (A. Matuška) – Ponechal som si iba knihy, hoci už nevidím čítať, ale viem, čo ktorá kniha obsahuje a že obsahuje aj čosi, čo ma presahuje a čo sa azda potvrdí ďalším čitateľom. (R. Lichnerová) – Aký človek, aký umelec by to musel byť, aby zmohol čosi, čo presahuje najobľudnejšiu obraznosť, aby adekvátne stelesnil pekelnú skutočnosť, ktorú vymyslel zvrátený mozog fašistov, aby ju dokonca spekelnil, aby podal n a dpeklo! (A. Matuška; riedenie je pôvodné – pozn. J. K.) – Kukanie von oknom, čakanie na čosi, čo by sa malo zrazu vynoriť a zachrániť ma od hroznej nudy. (J. Šebesta) – Čo toto dohovoril, podišiel k dverám, prudko ich za sebou zaplesol a pobral sa preč nahnevanej, že sa Žofa dotkla niečoho, o čom si myslel, že nik nevie, len on sám. (M. Jančová) – Povie však aj niečo, čo musí „váženého a cteného starca“ zamrzieť, pretože je to, čo tvrdil on. (O. Sliacky) – Jadrom tradície sú tí, ktorí sú blízko samotnej dynastie, no a čo je dôležité, dynastia je niečo, čo zabezpečuje večnosť trvania spoločenstva. (M. Homza) – Stalo sa však niečo, s čím mlynár ani Perbakov brat rybár nerátali. (A. Chudoba)

Príklady na vymedzovacie zámená v odkazovacej funkcii v rámci nadradenej vety:

a) súhrnové zámená: Všetko, čo bolo krásne v ich spoločnom živote, mu pripomenie. (M. Jančová) – Všetko, čo sa deje, už sa stalo. (R. Lichnerová) – Zazdalo sa mi, že staré vrchy kývajú múdro hlavami nad všetkým, čo sa tu

premenilo od tetky Kaučiarovej. (M. Jančová) – Všetko, čo naše telo nepotrebuje, bude odstránené. (tlač 2019) – Všetko, čo dosiaľ nevedel vysloviť, hovorí teraz za neho táto pieseň. (D. Chrobák) – Nevedel som o všetkom, čo tie dve spája a rozdeľuje, no došlo mi, čo s nimi spája a rozdeľuje mňa. (B. Šikula) – Zem je krásna. No to je všetko, / čo možno ústami jej svedkov / krásneho o nej povedať. (M. Rúfus) – Podľa jednej skupiny rabinských výkladov prináleží tomu, či je pozemok, všetko, čo sa na ňom nachádza. (M. Gavenda) – Zastrelili štyridsať dva slúk, ak počítame tie, čo sa našli. Belo, ktorý trafil všetko, na čo zamieril, ich zastrelil šesťnásť. (R. Lichnerová) – Takýchto absolventov teologických štúdií najčastejšie čakala fara a všetko, čo s ňou súviselo. (A. Mráz) – Toman bol z tých, ktorí robili predmetom svojej poézie svoje privatissimo, ktorí urobili svojím privatissimom všetko, čoho sa dotkli. (A. Matuška) – Ale pevný Boží základ stojí a má túto pečať: Pán pozná svojich a: nech sa odvráti od nepravosti každý, kto vyznáva meno Pánovo. (Sväté písmo) – /hľadala/ Spoločlivých a oddaných podriadených, ktorí zastavia každého, kto by sa opovážil siahnuť na stoličku, ktorá sa pod ňou zatrasla. (B. Šikula) – Preto sa každý zákonník, ktorý sa stal učeníkom nebeského kráľovstva, podobá hospodárovi, ktorý vynáša zo svojej pokladnice veci nové i staré. (Sväté písmo) – Vždy, keď sa moja veľkosť oblečenia zväčšila o jedno číslo, začala som panikáriť. (tlač 2019)

b) stotožňovacie a odlišovacie zámená: Jano sa v jej očiach tiež nezmenil. Je ten istý, čo bol, i tú pokornú túžbu má v očiach, keď s ním vraví, ako mával vtedy... (M. Jančová) – „Neprídem, pán farár,“ odpovedala vdova Michalčička s tým istým jasným pohľadom v tvári, aký ju už neopustil od chvíle, čo sa dozvedela, že farár nič neprezradil. (M. Jančová) – Vtom sa mi zazdal inakší, ako býval. Oči mal vodnaté, ruky cestovité a na hladko vyholenej tvári mu hral úsmev, akým človek premáha rozpaky alebo obavy. (A. Bednár) – „Vy mu to poviete,“ ukazuje prstom z jedného na druhého, „aby nikam nechodil, že ste našli inakší spôsob, ako statku pomôcť.“ (D. Chrobák) – Janko Lehotský! Keď robí, nevidí inšie, len to, čo robí. (M. Jančová) – Naozaj v ten čas nemal som inej túžby na svete, len poprosiť Magdalénu, aby mi bola ženou a aby Magdaléna pochopila a prikývla. (M. Figuli)

c) popieracie zámená: Pán Kopp sedí... v plechových okuliach zafarbených na zeleno, za ktoré sa skrýva a cez štrbiny ktorých nemôže vidieť nič,

čo by ho tešilo viac, ako ho smelo tešiť, pre čo by si mohol priat' skúsiť žiť nanovo, hoci bez síl. Nechcel už hľadiť na peknú ženu, už nechcel nič, čo by ho vyviedlo z miery. (R. Lichnerová) – Iba tak je možné, úbohý Tóno, že sa nepamätáš na nič, čo sa robilo s tebou v čase, keď si umrel pre pozemský život a kým si sa prebudil k životu zvanému u nás na zemi: pohrebným. (I. Krasko) – No v stajni nebolo nijaké žriebä, ani kobyľa, ani nič, čo by svedčilo, že plemeno sa bude ďalej množiť. (R. Lichnerová) – Červenolíci a rapavonosý pán fľochol na manželku a dal jej jasne najavo, že tu nie je nikto, koho by mohol zaujímať jej názor. (R. Lichnerová) – Pustila som sa do málokomu pochopiteľného projektu výstavy súčasného umenia, do ktorého by sa nepustil nikto, kto by poznal tunajšie mechanizmy financovania kultúry. (R. Lichnerová) – Povedala jej, že teraz jej už nič inšie neostáva, len vydať sa čím skôr za vdovca pytača. (M. Jančová) – Písal mi, že nebudem nič inšie robiť, len na diváne sedieť a jeho deťom rozprávky rozprávať. (M. Jančová)

Súhrnne sa žiada konštatovať, že uvedené doklady potvrdzujú pestré vetnočlenské uplatnenie obidvoch súčastí súvzťažnej zámennej, prípadne aj zámenno-spojkovvej dvojice: aj zámenná súčasť nadradenej vety, aj zámenná súčasť podradenej vety zastávajú vlastnú vetnočlenskú funkciu, vyplývajúcu zo syntaktického usporiadania danej vetnej súčasti.

V druhej časti našej state uvádzame isté zovšeobecnenie a zhrnutie našich zistení. Základný poznatok o využívaní neurčitých a vymedzovacích zámen v rámci syntakticky nadradenej vety podrad'ovacieho súvetia v odkazovacej funkcii opierame o tieto predpoklady:

1. Za základný predpoklad takého rozšírenia vlastnej základnej funkcie pri neurčitých a vymedzovacích zámenách pokladáme všeobecný slovnodruhový význam zámen: práve tento nepomenúvací, lež všeobecný poukazovací význam, umožňujúci poukazovanie na všetky plnovýznamové slovné druhy, ako aj na základné dorozumievacie útvary jazyka – vety –, umožňuje neurčitým a vymedzovacím zámenám hladko prejsť od svojej základnej významovej náplne a funkcie k plneniu novej, odkazovacej funkcie v podmienkach podrad'ovacieho súvetia.

2. Za druhý predpoklad uvedeného rozširovacieho procesu a využívania v odkazovacej funkcii pri neurčitých a vymedzovacích zámenách možno pokladať široké uplatňovanie ukazovacích zámen v danej funkcii a jestvovanie

istej podobnosti v celej slovnodruhovej triede zámen medzi ukazovacími zámenami z jednej strany a neurčitými a vymedzovacími zámenami z druhej strany.

3. Nepochybným dôkazom jestvovania odkazovacej funkcie pri neurčitých a vymedzovacích zámenách je rovnaké umiestňovanie týchto ďalších, neukazovacích druhov zámen v odkazovacej funkcii v odkazovacej pozícii v rámci zodpovedajúcej hlavnej, prípadne nadradenej vety a utváranie analogických súvzťažných dvojíc so zodpovedajúcimi opytovacími zámenami vo vzťahu k príslušnej podradenej vete typu *ktosi – kto, čosi – čo, každý – ktorý, každý – čo, všetci – ktorí, všetci – čo, všetko – čo* atď.

4. Na podporu nášho prístupu možno uviesť aj skutočnosť, že neurčité a vymedzovacie zámená sa popri ukazovacích zámenách využívajú aj ako prívlastky nadradeného mena, na ktoré /t. j. meno/ sa vzťahujú prívlastkové vedľajšie vety typu *zhromaždili sa všetci účastníci, ktorí boli pozvaní; využívali čiesi nástroje, ktoré slúžili aj ostatným pracoviskám.*

5. Za dôležitý overený poznatok pri posudzovaní predkladanej témy treba pokladať to, že význam daného zámena v pozícii odkazovacieho prvku v rámci hlavnej (nadradenej) vety je taký abstraktný a všeobecný, že také zámeno nemožno hodnotiť ako plnohodnotný vetný člen, a to tým väčšmi, že vlastná vecná náplň tohto vetného člena je v danej syntaktickej štruktúre vyjadrená v podobe vedľajšej vety, majúcej úlohu toho vetného člena, ktorý na túto vedľajšiu vetu iba všeobecne a formálne odkazuje v rámci nadradenej vety.

Ako sme to už aj naznačili, odkazovacia pozícia a funkcia neurčitých a vymedzovacích zámen organicky vychádza zo všeobecného slovnodruhového významu zámen. Deiktická povaha je charakteristická pre všetky druhy zámen a vystupuje pri nich viac alebo menej zreteľne. Tak je to aj pri osobitnom ukazovacom význame zámen, ktorý sa vyvinul v špecifických spojeniach so slovesami, prípadne predikatívami typu *nevieme prečo, nevedno prečo, nepredpokladáme ako, neplánujeme keď* a podobne (na ktoré upozorňujeme v osobitnej stati z roku 2007 – pozri Kačala, 2007). Aj tu sa takýto ukazovací význam prejavuje pri opytovacích zámenách síce na rozdiel od vlastného opytovacieho významu a v syntaktickom využití sa prejavuje najmä osobitným formálnym spôsobom, t. j. slovosledom: v porovnaní s využívaním vo vlastnom opytovacom význame, pre ktoré je charakteristické

iniciálové postavenie vo vete a opytovacia veta s klesavou konkluzívnou kadenciou, pri ukazovacom význame daného opytovacieho zámene je to postavenie za príslušným slovesným tvarom alebo za predikatívom, pričom veta nemá opytovaciu modálnosť, lež oznamovaciu modálnosť.

Napokon pripomíname, že koncept formálneho vetného člena, s ktorým pri realizovaní odkazovacieho významu v rámci hlavnej (nadradenej) vety podrad'ovacieho súvetia pracujeme, rozvinul v slovenskej jazykovede Jozef Ružička. Po prvý raz naň poukázal v článku *Časové vety pri formálnych vetných členoch* z roku 1952/53 (pozri Ružička, 1952/53) a pridržiava sa ho vo svojej zásadnej štúdií o základných sporných otázkach slovenskej skladby z roku 1959 (pozri Ružička, 1959, s. 25). Ružičkovo vymedzenie formálneho vetného člena sa v nasledujúcich desaťročiach premietlo do slovenských syntaktických aj všeobecne gramatických prác a v súčasnosti ho možno pokladať za všeobecne prijaté v slovenskej jazykovede. Tému formálneho vetného člena sme venovali samostatnú kapitolu v našej monografii *Teória vetného člena* (pozri Kačala, 2015, s. 93 – 98).

LITERATÚRA

BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Slovenský jazyk. Textová syntax. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK. 96 s.

KAČALA, Ján: Vety s ukazovacím významom opytovacieho zámene. In: Kultúra slova, 2007, roč. 41, č. 5, s. 257 – 263.

KAČALA, Ján: Teória vetného člena. Martin: Matica slovenská 2015. 172 s.

RUŽIČKA, Jozef: Časové vety pri formálnych vetných členoch. In: Slovenská reč, 1952/53, roč. XVIII, č. 13 – 14, s. 412 – 413.

RUŽIČKA, Jozef: Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: Jazykovedné štúdie IV. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, s. 7 – 34.

RUŽIČKA, Jozef a kol.: Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.